

Katerina Kedron

Брно, Чэхія

Гендар у фразеалогіі: Утварэнне слоўніка як метада даследавання

Важнай задачай кампаратыўнай лінгвістыкі з’яўляецца стварэнне двух- (і больш) моўных слоўнікаў, якія дазваляюць выявіць агульныя ці арыгінальныя рысы тых ці іншых моў. Тэматычныя слоўнікі, якія ўключаюць дзве ці больш моў, могуць таксама выявіць адрозненні ў светапоглядах носбітаў розных моў. У сувязі з гэтым асабліваю цікавасць уяўляе гендарная тэматыка ў галіне фразеалогіі, бо параўнальныя даследаванні такога матэрыялу, у тым ліку і ў славянскіх мовах, адносна рэдка адлюстроўваюцца ў лексікаграфіі. Пры гэтым сістэматызацыя фразеалагізмаў у некалькімоўным слоўніку можа дапоўніць вывады параўнальнага даследавання і выразна павысіць іх якасць.

У гэтым артыкуле будзе зроблена спроба паказаць, як працэс стварэння слоўніка можна выкарыстаць для вывучэння канкрэтнага моўнага феномена ў лінгвакультуралагічным аспекце. У дадзеным выпадку мы гаворым пра адлюстраванне гендарных адносінаў у фразеалогіі. Гэтае пытанне ў нашай працы аналізуецца на прыкладзе фразеалагічнага матэрыялу беларускай, польскай і чэшскай моў, які быў уключаны ў трохмоўны слоўнік гендарнай фразеалогіі¹. Мэтай артыкула з’яўляецца прадставіць характарыстыку моўнага матэрыялу, якую робіць магчымым яго сістэматызацыя ў рамках слоўніка. Дзеля гэтага неабходна апісаць працэс яго ўтварэння і падрабязней спыніцца на некаторых спецыфічных рысах укладання трохмоўнага фразеалагічнага слоўніка з гендарнай тэматыкай.

Фразеаграфічная практыка ў гендарным аспекце

Праца з гендарнай фразеалогіяй мае некалькі асаблівасцяў, якія неабходна згадаць у сувязі з пытаннем фразеаграфічнай практыкі. Перш за ўсё трэба сказаць, што фразеалагічны матэрыял моў, якія мы даследуем, пакуль што не ўключаўся ў тэматычныя слоўнікі гендарнай накіраванасці. Таму пры ўкладанні слоўніка аўтарцы даводзілася спадзявацца пераважна на дадзеныя вядомых фразеалагічных слоўнікаў

¹ Слоўнік рыхтуецца да выдання ў 2016 г.

(аднамоўных і двухмоўных)¹. У сувязі з гэтым асаблівую важнасць набылае пытанне спосабаў маркіравання ў іх гендарных фразеалагізмаў і розныя падыходы лексікаграфіі да гэтага пытання. У выніку спецыфікі падыходаў і адрозненняў, з аднаго боку, становіцца праблематычным вылучэнне фразеалагізмаў з гендарнай семантыкай² на фоне адзінак з агульначалавечым значэннем, з другога боку – утварэнне ў розных мовах раўназначных карпусоў фразеалагізмаў³.

Агульнай праблемай пераважнай большасці слоўнікаў, з якімі нам давялося працаваць, з’яўляецца атаясамленне ў дэфініцыях фразеалагізмаў мужчынскага полу з агульначалавечым. Гэта датычыцца як асобных фразеалагізмаў, так і цэлых груп ідыём, якія з нейкага боку характарызуюць мужчыну ці жанчыну. Напрыклад, у беларускім слоўніку Івана Лепешава (СФ) шырока прадстаўлены фразеалагізмы, якія адносяцца да семантычнага поля *п’янства* (*бачыць шклянога бога, браць у губу, глядзець у бутэльку, закідваць за каўнер, мокнуць у гарэлцы, наступаць на корак*). Дэфініцыі іх не даюць прамога ўказання на пол рэфэрэнта, але прыклады, прыведзеныя ў слоўніку, апісваюць менавіта мужчын (калі кантэкст датычыць канкрэтнай асобы), параўн., напрыклад, слоўнікавыя артыкулы *шкляны бог, бачыць шклянога бога*:

шкляны бог. Мн. не ўжыв. У ролі розных чл. ск. Разм. Іран. Гарэлка, спіртное. ... [Паэт] **меў** некаторую склоннасць да “шклянога бога”. Ластоўскі. Толькі давядзецца **яму** з шкляным богам павесці лады, дык ад першай чаркі мякчэй пакачанай анучы робіцца: куды заўгодна круці – камечыцца. Калюга. *Не, не **трапіў** на пару ты, не туды прывёў бог шкляны.* Купала. *Са шкляным богам здраджвалі пані мельпамене многія ейныя служкі...* Трупа страчвала чальцоў, як рот на полі бітвы. Рублеўская. **Генік** аказаўся пусты, як вецер. *Да таго ж неўзабаве шкляны бог сціснуў яго за нос: спачатку радыяцыю “выганяў” чырвоным віном, перайшоў і на гарэлку.* Лобач (СФ а: 102).

бачыць шклянога бога. Незак. Разм. Іран. Ужыв. пры дзейн. са знач. асобы. Выпіваць, напівацца спіртнога. ... *А то ў вас ёсць такі **дзядзька Дзяніс**, ён, мусіць, учора бачыў шклянога бога, бо крычаў: “Сваімі рукамі Бокуця задую...”* Гурскі. **Убачыць шклянога бога.** Зак. Пакуль шклянога бога не ўбачыў, **Антось** казаў: - Ну што ж! Трэба ж пагрэцца. Калюга (СФ а: 122).

Пры такім падыходзе нельга зрабіць адназначную выснову, ці ўжываюцца гэтыя фразеалагізмы ў дачыненні да жанчыны, а калі яны характэрныя для абодвух палоў, то для апісання якога яны ўжываюцца часцей. Акрамя таго, цэлы шэраг фразеалагізмаў змяшчае кампаненты,

¹ Лексікаграфічныя крыніцы даследавання пералічаны ніжэй.

² Пад гендарнай семантыкай мы разумеем такое значэнне фразеалагізма, якое так ці інакш характарызуе жанчыну, мужчыну або іх адносіны.

³ У нашым артыкуле мы спынімся на гэтых двух пытаннях (у дачыненні да нашага матэрыялу і канкрэтных лексікаграфічных крыніц), якія, аднак, не з’яўляюцца адзінымі. Праблема адлюстравання гендарнай фразеалогіі ў лексікаграфіі за-слугоўвае больш падрабязнага аналізу ў самастойным даследаванні. Некаторыя далейшыя аспекты аналізуе, напрыклад, А. Пяршай у сваёй працы *Семантика пола: репрезентация гендерных отношений во фразеологии*, Вильнюс 2014.

якія так ці інакш указваюць на сувязь успрымання канцэпта *п'янства* менавіта з мужчынскім полам. Гэта могуць быць назвы мужчынскіх прафесій, імёны, атрыбуты мужчынскай вопраткі і інш. (напрыклад, *заліваць за гальштук*, *набрацца як Марцін за рубля*, *набрацца як Гапон сліў*, *п'яны як шавец, рамізнік, каморнік*). Як ілюстрацыйны матэрыял слоўніка, так кампанентны склад многіх фразеалагізмаў, якія адносяцца да семантычнага поля *п'янства*, паказваюць на тое, што фразеалогія захоўвае ўспрыманне схільнасці да спажывання алкаголю выключна мужчынамі. На прыкладзе *Слоўніка фразеалагізмаў* І. Лепешава мы бачым тыповае стаўленне да гендарнага пытання, калі ўдакладненне інфармацыі пакаваі прыналежнасці фразеалагізма не лічыцца рэlevantным, пры гэтым такія дадзеныя вельмі важныя для вызначэння, у якім кантэксце могуць ужывацца фразеалагізмы.

Сярод іншых слоўнікаў выключэннем з'яўляецца *Slovník české frazeologie a idiomatiky (Přirovnání, Výrazy neslovesné, Výrazy slovesné)*. (kol. autorů) Praha, 1983, 1988, 1994, díl I–III.¹ У гэтым выданні аўтары ў рамках дэфініцый фразеалагізмаў сістэматычна вызначаюць пол рэфэрэнта. Параўн., напрыклад: (**muž vůči ženě**, zvl. v drobných pozornostech): *chovat se, zachovat se k někomu jako kavalír – (muž vůči ženě): doprovázet někoho, dělat někomu společníka* (Čermák [i in.]²: 322); важнасць такога падыходу да апісання значэнняў фразеалагізмаў цяжка пераацаніць, такія ўдакладненні з'яўляюцца вельмі карыснымі як для карыстальнікаў слоўніка, якія не з'яўляюцца носьбітамі чэшскай мовы і не могуць самі вызначыць, да якога полу адносіцца той ці іншы фразеалагізм (параўн. *chodit na zálety* – [zvl. ženatý **muž**] *vyhledávat, udržovat mimomanželský sexuální styk, milostné vztahy s jinou ženou n. se právě k tomu chystat, být manželsky nevěrný* [Čermák i in.]³: 332), так для перакладчыкаў, якія могуць ведаць агульнае значэнне фразеалагізма, але не ведаць адрозненняў яго ўжывання ў дачыненні да полу (параўн. *druhá, lepší, drahá polovička ženský člen* manželského páru, manželka [Čermák i in.]⁴: 250), у адрозненне ад пол. *czyjaś lepsza, druga połowa* і бел. *дарагая палавіна, другая палавінка*, které mohou vystihovat obě pohlaví.

Цяжка сказаць, ці можна звязваць гэтую своеасаблівасць падыходу чэшскіх фразеолагаў з тэндэнцыямі фемінізацыі чэшскага грамадства, і – пад уплывам грамадскіх працэсаў – таксама і мовы⁵, бо першы том слоўніка быў выдадзены ўжо ў 1983 г. (а яго падрыхтоўка вялася яшчэ

¹ Чацвёрты том слоўніка – F. Čermák, J. Holub, R. Blatná, M. Kopřivová, *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy větné*, Leda, Praha 2009 – не ўвайшоў у спіс крыніц гэтага даследавання. Але мы не вылучаем яго ўключэнне ў будучым, таксама як і паступовае пашырэнне даследавання на сферы лексікалогіі і парэміялогіі.

² F. Čermák [i in.], *Slovník české frazeologie a idiomatiky (Výrazy slovesné)*, Praha 1994, т. 1.

³ F. Čermák [i in.], *Slovník české frazeologie a idiomatiky (Výrazy slovesné)*, Praha 1994, т. 2.

⁴ F. Čermák [i in.], *Slovník české frazeologie a idiomatiky (Výrazy neslovesné)*, Praha 1988.

⁵ Самым яскравым праяўленнем у мове з'яўляюцца актыўныя працэсы ў галіне словаўтварэння: можна назіраць рэгулярнае ўзнікненне і шырокае выкарыстанне ў маўленні і тэкстах формаў жаночага роду, утвораных ад формаў мужчынскага роду (у назвах прафесій, пасадак, тытулаў і г. д.).

раней), у той час як тэмы ўзаемасувязі гendarу і мовы, прысутнасці жанчыны ў мове сталі актыўна абмяркоўвацца ў 1990-я гг., прычым у межах тэарэтычных даследаванняў чэшскія лінгвісты да пытанняў гendarнай лінгвістыкі ставіліся (і ставяцца) вельмі асцярожна, асабліва што датычыцца яе фемінізацыі (параўн. працы Chromý 2008¹; Šmejrová 2002²; Daneš 1997³). Відаць, прычына хутчэй хаваецца ў асаблівай руплівасці чэшскіх фразеографаў пры апісанні значэнняў фразеалагізмаў. Адваротным бокам медаля з'яўляецца праблема, на якую звяртае ўвагу А. Пяршай у сваёй манаграфіі, прысвечанай даследаванню гendarнай фразеалогіі, дзе ён адзначае, што гendarны матэрыял у слоўнікавай практыцы звычайна маркіруецца на аснове суб'ектыўных уяўленняў аўтараў пра мужнасць і жаночасць, таму нельга поўнасьцю спадзявацца на аб'ектыўнасць гэтага крытэрыю⁴. Можна зрабіць і іншыя ўдакладненні, напрыклад, згадаем дынаміку гendarнай фразеалогіі: гendarная маркіраванасць фразеалагізмаў можа мяняцца: жаночыя характарыстыкі пачынаюць ужывацца для мужчынскага полу. Канечне ж, пры ацэнцы корпуса гendarных фразеалагізмаў трэба рабіць агаворкі і папраўкі на такія фактары, але пры сістэматычнасці падыходу (якая, безумоўна, вызначае працу чэшскіх аўтараў) нельга лічыць іх вырасцьшальнымі. Да таго ж новыя магчымасці – як збору матэрыялу, так яго верыфікацыі – даюць нацыянальныя карпусы моў.

Усе пералічаныя – і некаторыя іншыя – асаблівасці фразеаграфічных крыніц улічваюцца пры стварэнні слоўніка гendarнай фразеалогіі.

Матэрыял і прынцыпы ўкладання слоўніка беларускіх, польскіх і чэшскіх фразеалагізмаў

Трэба адзначыць, што мэтай параўнальнага даследавання, якое стала асновай для ўзнікнення слоўніка, было сабраць і прадставіць семантычную класіфікацыю і аналіз значэнняў, вобразнасці і кампанентнага складу гendarных фразеалагізмаў і ідыём беларускай, польскай і чэшскай моў⁵. Стварэнне слоўніка паставіла перад аўтаркай новыя мэты, а менавіта ўпарадкаваць фразеалагізмы трох моў з рознай сістэмай знакаў у алфавітным парадку (які з'яўляецца больш практычным у параўнанні з семантычным крытэрыем) і параўнаць іх па ўзроўні эквівалентнасці. Гэта дапамагло выявіць, наколькі блізкія адна да адной мовы (у рамках даследаванага матэрыялу).

¹ J. Chromý, *K článku Jany Valdové "Žena a vědec? To mi nejde dohromady"*. "Naše řeč" 2008, R. 91, nr 4, s. 197–200.

² S. Šmejrová, *Rod v jazyce a komunikaci: Specifika češtiny*, "Slovo a slovesnost" 2002, R. 63, s. 263–286.

³ F. Daneš, *Ještě jednou "feministická lingvistika"*, "Naše řeč" 1997, R. 80, s. 256–259.

⁴ А. Пяршай, *Семантика пола: репрезентация гендерных отношений во фразеологии*, Вильнюс 2014, с. 44.

⁵ Гэтая праца была рэалізаваная ў рамках дысертцыйнага даследавання, вынікі якога ўвайшлі ў публікацыю K. Kedron, *Genderové aspekty ve slovanské frazeologii (na materiálu běloruštiny, polštiny a češtiny)*, Karolinum, Praha 2014.

У склад слоўніка былі ўключаны фразеалагізмы па наступных крытэрыях:

а) семантычны крытэры: значэнне фразеалагізма характарызуе мужчыну або жанчыну, іх знешнасць, паводзіны, узаемныя адносіны, узрост і інш.;

б) фармальны крытэры: фразеалагізмы ўключаюць лексемы са значэннем асобы мужчынскага або жаночага полу або дэрываты такіх лексем. Словы такога тыпу мы называем гендарнымі кампанентамі (падрабязней гл. Kedron 2014). Такімі словамі маглі быць:

– назвы мужчыны ці жанчыны (напрыклад, ч. *muž, žena, chlap, ženská, chlapecký, ženský*, пол. *mężczyzna, kobieta, facet, chłop, chłopski*, бел. *мужчына, жанчына, мужык, баба, жаночы, бабскі*);

– назвы мужчыны ці жанчыны, якія азначаюць іх узрост (напрыклад, ч. *kluk, chlapec, děvče, holka, bába, dědek, stařec*, пол. *dziewczyna, chłopiec, baba, babcia, dziad, dziadek*, бел. *дзяўчына, дзеўка, хлопец, дзед, баба*);

– назвы мужчыны ці жанчыны, якія азначаюць іх грамадскае ці сямейнае становішча, у тым ліку сямейныя сувязі (напрыклад, ч. *pán, paní, slečna, dáma, sestra, bratr, vdova, macecha, macešsky, matka, taminčin, otec, strýček*, пол. *żona, mąż, macocha, matka, mamiu, synek, dama, pan, pani*, бел. *паненка, пані, пан, дзеўка, панна, маладзіца, матка, матуля, бацька, бацькоўскі, ятроўка, свякроўка*);

– пад пытаннем застаецца ўключэнне ў лік такіх кампанентаў мужчынскіх ці жаночых імёнаў і прозвішчаў, бо многія фразеалагізмы ні з якога боку не характарызуюць мужчыну і жанчыну (асабліва гэта датычыцца імёнаў гістарычных асоб, біблейскіх, міфалагічных ці казачных герояў, у той жа час бел. *цікава як марціна да кавы*, ч. *(být) zvědavý jako stará Blažková*, параўн. *(být) zvědavý jako stará bába, ženská* змяшчаюць гендарныя ўяўленні, у гэтым выпадку пра жанчыну).

Увогуле ў слоўнік увайшло 1589 фразеалагічных адзінак (з іх 524 беларускія, 517 польскія і 548 чэшскія фразеалагізмаў). Матэрыял быў здабыты з розных лексікаграфічных крыніц, дадаткова выкарыстоўваліся публіцыстычныя тэксты з прэсы і інтэрнэту.

Пры стварэнні слоўніка ўлічваліся, з аднаго боку, значэнне і канатацыя фразеалагізмаў, з другога – іх вобразнасць, метафара, на аснове якой узнікла вобразнасць ідыёмаў. Гэтаму падпарадкаваны і прыцыпы ўкладання слоўніка.

Зыходнай мовай з’яўляецца беларуская. Таму слоўнікавыя артыкулы арганізаваныя ў адпаведнасці з беларускім алфавітам. Артыкулы прыводзяцца пад ключавым словам, якім разумеецца гендарны кампанент. Такім чынам, самі словы, вынесеныя як загалоўкі артыкулаў, уяўляюць сабою своеасаблівую тэндэнцыю гендарных уяўленняў, якія адлюстроўвае фразеалогія. Разам з беларускім ключавым словам змяшчаюцца таксама яго польскі і чэшскі эквіваленты, але толькі ў тым выпадку, калі яны сустрэліся ў чэшскай і польскай ідыёмах.

Асаблівасцю слоўніка з'яўляецца тое, што яго задача не толькі падаць пераклады для адзінак зыходнай мовы, але адлюстравать гендарныя фразеалагізмы ўсіх трох моў, даць як мага большы агляд усіх трох моў. Гэта стала адной з цяжкасцяў стварэння трохмоўнага слоўніка, дзе зыходнай мовай з'яўляецца беларуская з кірылічным алфавітам, а перакладнымі – польская і чэшская з лацінскімі алфавітамі і шэрагам спецыфічных літар.

Праблема была вырашана так, што калі польскі або чэшскі фразеалагізм не мелі беларускага эквівалента, то польскія выразы (з чэшскімі перакладамі або без іх у выпадку безэквівалентнай лексікі) змяшчаліся пасля ўсіх беларускіх, а чэшскія пасля ўсіх польскіх. Такім чынам, у слоўніку можна знайсці ўсе сабраныя намі фразеалагізмы. Аднак трэба прызнаць, што пошук чэшскіх і польскіх фразеалагізмаў па ключавых словах можа ўскладняцца праз адрозненні ў алфавітах, бо чэшскія і польскія ключавыя словы прыводзяцца ў адпаведнасці з кірылічным алфавітам.

Напрыклад, у фразеалагізмах бел. *лезці раней за бацьку ў пекла*, пол. *gówna babka*, ч. *pod matčiným křídlem* галоўнымі словамі будуць *бацька, babka, matčín*, словы *пекла, křídlo* не бяруцца пад увагу. Сустрэкаюцца фразеалагізмы, што змяшчаюць некалькі кампанентаў, якія могуць быць важнымі з пункту гледжання гендарнай семантыкі або для характарыстыкі мужчыны ці жанчыны ў вобразнай аснове. У такім выпадку галоўным словам для слоўнікавага артыкула абіралася адно з іх, другое ж прыводзілася ў адпаведным месцы іншай часткі слоўніка са спасылкай на артыкул. Напрыклад, польскі фразеалагізм *dziada z babą (tu tylko) brakuje* прыводзіцца пад словам *баба*, у іншай частцы слоўніка пад словам *дзед* гэтая ідыёма прыводзіцца зноў, але са спасылкай на слова *баба*. Калі фразеалагізм мае некалькі варыянтаў з рознымі сінанімічнымі гендарнымі кампанентамі, ён уключаецца ў артыкул, які адпавядае аднаму з гэтых кампанентаў, пад астатнімі кампанентамі прыводзіцца спасылка на галоўны артыкул. Напрыклад, бел. *бегаць за дзеўкамі* і яго варыянты *бегаць, ганяцца за спадніцамі, за кожнай спадніцай* прыводзяцца ў артыкуле *дзеўка*, пад словам *спадніца* прыводзіцца фразеалагізм *бегаць, ганяцца за спадніцамі, за кожнай спадніцай* са спасылкай на артыкул *дзеўка*). Такім чынам, назвы артыкулаў (за выключэннем некаторых выпадкаў (як, напрыклад, ч. *mój – mój – ten mój, ta moje*) самі па сабе пералічваюць гендарныя кампаненты, якія з'явіліся ў фразеалагізмах.

У рамках асобных артыкулаў фразеалагізмы ўпарадкоўваюцца ў алфавітнай паслядоўнасці. Спачатку прыводзяцца ўсе беларускія фразеалагізмы і іх эквіваленты (калі такія былі), далей польскія ідыёмы і іх чэшскія эквіваленты, і ў канцы чэшскія безэквівалентныя фразеалагізмы.

Параўнанне беларускіх, польскіх і чэшскіх фразеалагізмаў па ўзроўні эквівалентнасці

Для параўнання матэрыялу трох моў неабходна вызначыць магчымыя ступені эквівалентнасці фразеалагізмаў. Для параўнання і аналізу фразеалагізмаў, якія былі змешчаны ў слоўніку, мы прапануем наступную класіфікацыю, у якой асобныя групы эквівалентаў вызначаюцца на аснове такіх крытэрыяў, як семантыка, вобразнасць і (у меншай ступені) фармальныя адрозненні. Мы прапануем вылучаць пяць груп эквівалентнасці, якія прыводзім ніжэй разам з умоўнымі абазначэннямі, якія змяшчаліся пры чэшскіх і польскіх фразеалагізмах у слоўніку:

1. Абсалютная эквівалентнасць =
2. Частковая эквівалентнасць ≈
3. Адносная эквівалентнасць ±
4. Фразеалагічныя аналагі Δ
5. Нулявая эквівалентнасць ≠

Зыходнай мовай з'яўляецца беларуская, таму эквівалентнасць польскіх і чэшскіх фразеалагізмаў вызначаецца толькі ў адносінах да беларускай мовы. Адносіны польскай і чэшскай моў не вызначаюцца.

Скажам некалькі слоў пра кожную з груп эквівалентаў і возьмем некаторыя прыклады, якія характарызуюць асобныя групы. Пад **абсалютнымі эквівалентамі** мы разумеем фразеалагізмы, якія вызначаюцца вялікім падабенствам як у фармальных, так і семантычных адносінах, прычым у плане выражэння дапускаюцца дробныя адхіленні (напрыклад, паслядоўнасць слоў, колькасць кампанентаў, асобныя марфалагічныя прыкметы і інш.), напрыклад, бел. *базарная баба* – пол. *baba z bazaru*; бел. *бацькоўскі край* – пол. *ziemia ojców*. Поўныя аналагі ў польскай мове (адносна беларускай) складаюць 108 фразеалагізмаў (каля 21 % беларускага матэрыялу), у чэшскай мове – 91 адзінка (прыблізна 17,5 % беларускага матэрыялу, сабранага намі).

Паміж абсалютнымі эквівалентамі сустракаюцца фразеалагізмы рознага характару. Часткова гэтыя выразы ўяўляюць сабою запазычаныя з іншых моў. Некаторыя з такіх запазычанняў у розных мовах амаль ідэнтычныя, прычым падабенства можна назіраць як у плане зместу, так і ў плане выражэння, параўн. бел. *саламяны ўдавец* – пол. *śłomiany wdowiec* – ч. *(být) slaměný vdovec*.

У іншых поўных эквівалентах выяўляюцца некаторыя спецыфічныя рысы моў. Такая з'ява можа мець розныя прычыны, у выпадку беларуска-польскай пары бел. **ракавая жанчына** – пол. *kobieta fatalna* – у беларускім выразе ўжываецца азначэнне *ракавы* – *суджаны, наканаваны*, у тым ліку і *фатальны*, найбольш адпаведны ў семантычным плане.

Сярод запазычаных фразеалагізмаў існуюць выразы, якія паходзяць з іншых еўрапейскіх моў (напрыклад, бел. *дарагая палавіна* – пол.

czyjaś lepsza połowa – ч. *drahá polovička* паходзіць з англ. *My dear, my betterhalf*), але таксама і фразеалагізмы з адной з моў, якія даследуюцца. Такіх фразеалагізмаў у нашым матэрыяле вельмі мала, звычайна гэта беларускія запазычаныя з польскай мовы (напрыклад, бел. *відно пана па халявах* – пол. *znać pana po cholewach*), што звязана з гістарычнымі кантактамі паміж беларускай і польскай культурамі (Нгуца 1994: 35–38).

Цікава тое, што сярод абсалютных эквівалентаў часта сустракаюцца арыгінальныя, г. зн. незапазычаныя, фразеалагізмы. У такім выпадку можна гаварыць пра “паралельныя фразеалагізмы”, якія не былі запазычаны, але ўзніклі на аснове агульных культурных асацыяцый, прычым выкарыстоўваюцца аднолькавыя моўныя сродкі і сімвалы, напрыклад, у фразеалагізмах бел. *хатняя курыца* – пол. *kura domowa* – ч. *domáci pták* для абазначэння жанчыны, якая займаецца домам і не рэалізуе ўласныя амбіцыі, выкарыстоўваецца г. зв. “птушыная метафара” і вобраз курыцы (у чэшскай мове выкарыстана лексема *pták*, прычым існуе і абазначэнне жанчыны *slepice*, якое мае яшчэ больш негатыўнае адценне).

Фразеалагізмы такога тыпу сустракаюцца і сярод **частковых эквівалентаў**. Гэта фразеалагізмы з падобнай, але не ідэнтычнай вобразнасцю і структурай. У такіх ідыёмах асобным кампанентам фразеалагізмаў могуць адпавядаць лексемы, што ў семантычным плане суадносяцца з імі толькі часткова або знаходзяцца паміж сабою ў розных адносінах, напрыклад, частка – цэлае, або супадаюць на ўзроўні сімвалікі ці метафарычнай асновы, напрыклад, бел. *трымаць над абцасам каго*, пол. *trzymać, mieć kogoś pod pantoflem*, *trzymać, więzić kogoś przy fartuchu*¹, ч. *držet někoho pod pantoflem*, дзе ў сінанімічных адносінах знаходзяцца кампаненты *трымаць* і *wiezić* ‘утрымліваць’, у той час як кампаненты фразеалагізмаў з розных моў *абцас*, *fartuch*, *pantofel* з’яўляюцца сімвалічным азначэннем жанчыны (метафара ўзнікла на аснове метанімічнага пераносу).

Частковыя эквіваленты налічваюць 77 беларускіх фразеалагізмаў у польскай мове (што складае прыблізна 15 % усіх сабраных намі беларускіх выразаў) і 58 у чэшскай мове (прыблізна 11 %). Паралельныя фразеалагізмы, пра якія мы казалі вышэй, у групе частковых эквівалентаў часцей за ўсё з’яўляюцца параўнаннямі, прычым часта сустракаюцца пары беларуска-чэшскіх аналагаў, напрыклад, бел. *дурная як сініца* – ч. *(být) hloupá jako husa*; бел. *здоровы як рыжык баровы* – ч. *být zdravý*

¹ Такія фразеалагізмы могуць не супадаць таксама па іншых характарыстыках, напрыклад, прыведзены польскі варыянт *trzymać, więzić kogoś przy fartuchu* з’яўляецца састаралым і не супадае з астатнімі прыведзенымі прыкладамі па храналагічных характарыстыках ужывання (у слоўніку P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2004 гэтая адзінка прыводзіцца з наступным пазначэннем і прыкладам: “przest. trzymać kogoś przy sobie, krępować czyjaś swobodę, samodzielność: *Matka nieustannie próbowała więzić go przy fartuchu*” (s. 217).

jako hřib. У абодвух прыведзеных прыкладах беларуская і чэшская мовы выкарыстоўваюць аднолькавыя метафары – у першым выпадку для апісання дурной жанчыны ўжываецца вобраз птушкі (у беларускай мове – сініцы, а ў чэшскай – гусі), у другім выпадку – для характарыстыкі здаровага моцнага мужчыны мова выбірае вобраз грыба: беларуская мова – рыжыка, а чэшская – баравіка. Беларускі фразеалагізм адрозніваецца ад чэшскага і прысутнасцю кампанента *баровы*, які мае функцыю ўтварэння рыфмы ў гэтым выразе.

У групе частковых эквівалентаў таксама сустракаецца многа фразеалагізмаў з цэлым шэрагам варыянтаў аднаго з элементаў фразеалагізма, у тым ліку і гендарных кампанентаў. У такіх выпадках мы часта гаворым пра фразеалагізмы агульнага паходжання, якія, у выніку доўгага ўжывання ў кожнай з моў, могуць атрымліваць уласную адметнасць у варыянтах асобных фразеалагізмаў. Напрыклад, польскаму фразеалагізму *wpaść, wbiec itp. jak furia* адпавядае чэшскі *přihnat se, vrhnout se na někoho, řádit jako lítice, fúrie, megera*, існуюць таксама выразы (*být*) *jako fúrie, být na někoho jako saň*. У польскім фразеалагізме для азначэння злой, раз'юшанай жанчыны ўжываецца лексема *furia*, у чэшскім мы таксама знаходзім адпаведнае слова *fúrie*. Гэта лацінскі выраз, які ўзыходзіць да грэчаскай міфалогіі і міфа пра эрыніі (лацінская назва – фурыі) – багіні помсты, якія бязлітасна каралі таго, хто здзейсніў злачынства. Сучаснае значэнне слова *фурыя* не захавала семантыку справядлівасці гэтых істот, яно выкарыстоўваецца выключна для апісання непрыгожай, злой і неўраўнаважанай жанчыны. У варыянтах чэшскага фразеалагізма сустракаецца таксама сінанімічнае слова *Megera* – імя адной з эрыніі (*Magaira*), а таксама ўласна чэшскія словы *lítice* а *saň* ('драконіха').

Адносныя эквіваленты вызначаюцца рознай вобразнай асновай, але ў той жа час метафарычны перанос можа адбывацца па аднолькавых прыкметах, напрыклад, бел. *дзеўка як вішня*, пол. *apetyczna panna* – дасл. апетытная дзяўчына, ч. *být k nakousnutí*, прыгожая дзяўчына – дасл. "так і хочацца яе пакаштаваць" заснаваныя на так званай гастронамічнай метафары. Адносныя эквіваленты былі знойдзены для 78 беларускіх фразеалагізмаў у польскім матэрыяле (прыблізна 15 % беларускіх фразеалагізмаў) і 92 у чэшскім (каля 18 %). Гэтыя выразы падобныя да частковых эквівалентаў у тым, што ў іх адно і тое ж значэнне ўвасабляецца ў фразеалагізмах пры дапамозе падобных метафарычных прыкмет, але адначасова іх вобразнасць, а таксама структура (ці мадэль, па якой утварыўся фразеалагізм) адрозніваецца. Напрыклад, фразеалагізмы бел. *вялікі як дуб* – ч. *chlap jako hora* 'мужык як гара' адносяцца да розных тыпаў параўнанняў (першы ўтвораны па мадэлі прыметнік + як + назоўнік, другі – назоўнік + як + назоўнік), у аснове абодвух параўнанняў метафара, што ўвасабляе нешта вялікае, моцнае, непахіснае, нязломнае, але ў беларускім фразеалагізме яе ўвасабляе дуб, а ў чэшскім гара.

Фразеалагічныя аналагі – гэта ўстойлівыя ідыяматычныя спалучэнні слоў, якія могуць адрознівацца як сваёй структурай, так і матывацыяй, але характарызуюцца агульным значэннем, напрыклад, бел. *застацца ў дзеўках* – ч. *zůstat, zůstnout na ocet*. Гэта самая вялікая група эквівалентаў. У польскай мове паводле нашага матэрыялу 150 такіх адзінак (29 % беларускага матэрыялу), а ў чэшскай гэтая група складае 170 фразеалагізмаў – 33 % беларускіх выказаў. Вялікая колькасць такіх фразеалагізмаў сведчыць пра дзве супрацьлеглыя тэндэнцыі: своеасаблівасці кожнай з моў і адначасова іх універсальнасці ў сферы гендарных уяўленняў. Іх спецыфіка праяўляецца праз вельмі розныя і арыгінальныя сродкі, пры дапамозе якіх мовы выражаюць тое ці іншае паняцце. З другога боку, усе тры мовы змяшчаюць цэлы шэраг аднолькавых значэнняў, якія характарызуюць канцэпты “мужчына” і “жанчына”.

Прыкладам могуць служыць фразеалагізмы бел. *найсці па бабах* – ч. *prohánět sukně*, пол. *szabat czarownic* – ч. *dámská jízda* – ‘дзявочнік’. Праблемным момантам было тое, што як у гэтай, так і ў іншых групх фразеалагізмаў не заўсёды адназначна вызначаліся іх межы. Напрыклад, мы заўважылі цэлы шэраг выказаў, якія адпавядаюць адзін аднаму сваім значэннем (у іншых групх таксама і вобразнасцю), але адрозніваюцца канатацыяй. Напрыклад, ч. *(být) v naději* фразеалагізм, які вызначае цяжарнасць як радасную падзею, спадзяванне на штосьці пазітыўнае, вядомая беларуская ідыёма *пуза на нос лезе* мае негатыўнае адценне значэння і ўяўляе цяжарнасць як нешта непажаданае, таму што жанчына не замужам. Такія фразеалагізмы нельга лічыць эквівалентнымі.

Апошні тып – гэта **нулявая эквівалентнасць**. Сюды ўваходзяць фразеалагізмы, якія сустракаюцца толькі ў адной з даследаваных моў. Прычым эквівалентнасць разглядаецца толькі ў рамках нашага матэрыялу і ў рамках беларускай, польскай і чэшскай моў. Так, напрыклад, фразеалагізм *матчына, маміна малако на губах не абсохла* быў уключаны ў слоўнік на аснове прысутнасці кампанента *матчына/маміна*. Мы вызначаем яго як безэквівалентны, нягледзячы на тое, што ў польскай і чэшскай мовах існуюць ідыёмы з падобным значэннем і матывацыяй, якія, аднак, не адпавядаюць крытэрыям нашага слоўніка (пол. *ktoś ma mleko pod nosem*, ч. *teče mu mléko po bradě*).

Гэта, відаць, самая цікавая група. Само тое, што ў кожнай з моў такія фразеалагізмы складаюць 25–30 %, гаворыць пра тое, што ўсе мовы змяшчаюць даволі вялікую колькасць арыгінальных – як у плане зместу, так і ў плане выражэння – фразеалагізмаў. У беларускай гэта 125 адзінак (24 %), у польскай – 142 фразеалагізмы (27,5 %), а ў чэшскай 166 выказаў (30 %). Тут трэба зрабіць агаворку: па-першае, не ўсе фразеалагізмы ў гэтай групе маюць вобразнасць, адметную сваёй арыгінальнасцю: некаторыя выразы існуюць толькі ў адной з моў, але іх вобразнасць празрыстая і лёгка перакладаецца няўстойлівымі, але зразумелымі словазлучэннямі. Параўн. пары ч. *bránit se, škrabat jako*

kočka, divoká kočka – бел. бараніцца як кошка; пол. *leżć, pakować się komuś do łóżka* – бел. лезці да кагосьці ў ложка; ч. *nevinná jako anděl* – бел. нявінная, чыстая як анёл; ч. *prodělat, prohrát kalhoty* – бел. прайграць апошнія штаны, дзе беларускія пераклады не з’яўляюцца фразеалагізмамі. А па-другое, безэквівалентнымі мы называем гэтыя фразеалагізмы толькі ў рамках нашага тэматычна абмежаванага матэрыялу.

І тым не менш вялікая група безэквівалентных аналагаў змяшчае цэлы шэраг спецыфічных фразеалагізмаў, якія яскрава адлюстроўваюць характар мовы, яе вобразнасць і адметнасць.

Арыгінальнасць фразеалагізмаў можа ўтварацца пры дапамозе гульні слоў – напрыклад, бел. *хадзіць у наначкі* (пра мужчыну): ‘хадзіць да каханай жанчыны і заставацца ў яе на ноч’; *пайсці замуж за пана Пясэцкага* (пра жанчыну): ‘памерці’ дзе гендарны кампанент *Пясэцкі* – метафарычна смерць, што ўзнікла ўтварэннем прозвішча ад слова *пясок*.

Некаторыя фразеалагізмы адлюстроўваюць той факт, што пэўныя аспекты ўспрымання мужчыны ці жанчыны ў адной з моў прадстаўлены больш шырока за астатнія мовы. Напрыклад, у беларускай мове больш за польскую і чэшскую прадстаўлены фразеалагізмы, якія азначаюць ролі мужчыны і жанчыны ў сямейных адносінах, іх месца ў сямейнай іерархіі (*сварлівы як ліхая свякруха, збірацца як свёкар плялёнкі мыць, пайсці на прымакі да каго, сварыцца як ятроўкі* і інш.).

Своеасаблівасць фразеалагізмаў можа дасягацца незвычайнай вобразнасцю – бел. *самагонка як дурная жонка, сабакі пасвіць*; пол. *damski krawiec* ‘мужчына, у якога нараджаюцца толькі дочки’ – дасл. дамскі кравец; ч. *(být) jako malý Jarda* ‘паводзіць сябе як малое дзіця’, *(mít) pivní mozol* (пра мужчыну): ‘мець вялікі жывот’ дасл. мець мазоль ад піва і інш.

Некаторыя сімвалы сустракаюцца толькі ў адной з моў. Напрыклад, паводле нашага матэрыялу толькі для беларускай мовы характэрнае параўнанне жанчыны з зязюляй, прычым са станоўчай канатацыяй *начная зязюля, адна нібы зязюля, зязюлька, жыць як зязюлька*. Гэта звязана з народнымі ўяўленнямі, якія звязваюць гэтую птушку з вобразам жанчыны. У чэшскай мове існуе ідыёма *hezka žába*, які выкарыстоўваецца для азначэння прыгожай вельмі маладой жанчыны, у той час як у польскай і беларускай мовах можна ўстойлівыя выразы толькі з адмоўнай канатацыяй (бел. *жаба апоўзлая, нязграбная як жаба*).

Такім чынам, аналіз фразеалагізмаў, змешчаных у слоўніку, паказвае, што ў даследаваных мовах супадаюць асноўныя ўяўленні пра гендар. Ва ўсіх даследаваных мовах выяўляюцца агульныя рысы на ўсіх узроўнях эквівалентнасці. У той жа час кожная з моў змяшчае даволі вялікую групу спецыфічных (у рамках нашага матэрыялу) фразеалагізмаў, якія адлюстроўваюць арыгінальныя ўяўленні пра гендар у той ці іншай культуры. Падкрэслім, што высновы зроблены на абмежаваным

матэрыяле. Магчымае дапаўненне, удакладненне ці пашырэнне можа рэалізавацца ў далейшых даследаваннях на гэтую тэму.

Спіс літаратуры:

- А. Г р у ц а, *Дапаўненне фразеалагічнага фонду беларускай мовы ў працэсе яе кантактавання з іншымі славянскімі мовамі*, "Веснік БДУ" 1994, серыя 4, № 2, с. 35–38.
- А. П е р ш а й, *Семантика пола: рэпрэзентацыя гендэрных адношэнняў у фразеалогіі*. Вільнюс 2014.
- F. D a n e š, *Ještě jednou "feministická lingvistika"*. "Naše řeč" 1997, R. 80, s. 256–259.
- S. Č m e j r k o v á, *Rod v jazyce a komunikaci: specifika češtiny*. "Slovo a slovesnost" 2002, R. 63, s. 263–286.
- J. C h r o m ý, *K článku Jany Valdové "Žena a vědec? To mi nejde dohromady"*. "Naše řeč" 2008, R. 91, nr 4, s. 197–200.
- K. K e d r o n, *Genderové aspekty ve slovanské frazeologii (na materiálu běloruštiny, polštiny a češtiny)*, Praha 2014.

Спіс скарачэнняў:

- СФ: І. Л е п е ш а ў, *Слоўнік фразеалогіі*, Мінск 2008, Т 1–2 (СФ а – т. 1, СФ б – т. 2).
- СЧІ: Č e r m á k e t a l. *Slovník české frazeologie a idiomatiky (Přirovnání, Výrazy neslovesné, Výrazy slovesné)*, Praha, 1983, 1988, 1994 (т. 1 – а, т. 2 – б), 2009 díl I–III.

Katerina Kedron

Gender in Phraseology: Creating Vocabulary as a Method of Research

A b s t r a c t

Issues in the field of gender linguistics are raised in order to look for the answer to a question as to how languages and the collective conscience of different societies reflect gender stereotypes. The paper focuses on the problem of gender in language on the idiomatic level, analysing phraseology of three Slavonic languages – Belarusian, Polish and Czech. Idiomatic phrases of the three languages are included in the vocabulary and the process of its creating is considered to be a method of analysing linguistic material within the framework of comparative research. The first part of the paper describes some special problems of lexicography which occur while dealing with the gender subject-matter. In the second part of the article there is a list of main problems concerned with research on the trilingual vocabulary of gender idioms.